

‘प्रामाणिकपणे काम करणे यालाच मी सज्जनशक्ती मानतो’

प्रसंग- धुळे येथील उद्योजकीय मेळाव्यात मार्गदर्शन

दि. १०-०४-२००४, स्थळ - धुळे

आदरणीय श्री. भवरलाल जैन यांच्या संवादात सामाजिक स्वास्थ्य, संस्कृती त्या दृष्टिकोनातून शिक्षण, इतिहास, कुटुंबातील सदस्यांनी बाळगावयाची शिस्त आणि संयम हे विषय प्रामुख्याने येणारच, कारण त्यावरच देशाच्याही प्रगतीची दिशा अवलंबून आहे. ‘परावलंबत्वाकडून’ ‘स्वावलंबना’कडे झपाट्याने प्रवास करणारा, प्रामाणिकपणे कष्ट करणारा नीतिमान समाज त्यांना अभिप्रेत आहे. समाज जसा तसे शासन. शासनाच्या सद्सद्विवेकबुद्धिनुसारच कायदा, पोलीस यंत्रणा, ‘लोकशाही’ ची जपणूक! प्रस्तुत भाषणानंतर सुस्पष्टपणे झालेल्या प्रश्नोत्तरात भाऊ जीवनातील पारदर्शक व्यवहाराला किती महत्त्व देतात हे प्रामुख्याने लक्षात येते. शासनाची भूमिका, कार्यपद्धती-अंमल बजावणीतील काही घटना-प्रसंग ते नमूद करतात. ‘सज्जनशक्ती’ची सुवृद्धी भाऊंना अपेक्षित आहे. गांधी-विनोबांच्या विचार संस्कारांची साक्ष देणाऱ्या ह्या विचारवंतांच्या मनात एका निकोप, निर्मळ, प्रगल्भ समाज रचनेचे चित्र वसते आहे.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित बंधू-भगिनींनो,

आपल्या जैन इरिगेशन कंपनीमध्ये गेली २५ वर्षे झाली. कोणत्याही प्रकारची ट्रेड युनियन किंवा तत्सम प्रकारची संस्था नाही. एकदा आमच्या शेजारच्या तालुक्यातील आमदारांनी एक युनियन स्थापन करण्याचा प्रयत्न आमच्या कंपनीत केला. आमदारांचा हेतू आम्हाला कळत होता. त्यांनी मला निरोप दिला की, “मला तुम्हांस भेटायचे आहे.” मी त्यांना उत्तर पाठवले, “कशासाठी?” तर ते म्हणाले की, “काही विशेष असे काम नाही. पण आपण जे काम करत आहे ते चांगले करीत आहात आणि ते आणखी चांगले करता यावे, यासाठी भेट आवश्यक आहे.” मी उत्तरलो की, “तुमचे काही सजेशन असेल तर लिहून पाठवा. त्यावर विचार करतो.” त्यांचा त्यावर निरोप आला की, तसे नाही, पण आपल्याला प्रत्यक्ष भेटल्यानंतर वैयक्तिक चर्चा करता येईल.

मी म्हटले की, “तुमचा हेतू काय आहे? आपण राजकारणी असल्यामुळे मला तुम्हाला भेटण्यात उत्सुकता नाही. हेतू सांगा.” शेवटी त्यांनी आम्हाला सांगितले की, “आम्हाला तुमच्या कंपनीमध्ये युनियन स्थापन करायची आहे, तर आपण घाबरू नका. आमची मागणी

काही फार मोठी नाही. आम्हाला पाच हजार रुपये महिना आपण दिला, तर तुम्हाला पाहिजे तसे काम आपण या सगळ्या, तुमच्या सहकाऱ्यांकडून किंवा कर्मचाऱ्यांकडून करून घ्या! अर्थात अशी व्यवस्था आम्ही करून देतो. एवढेच आमचे म्हणणे आहे,” तो गृहस्थ असे चक्क म्हणाला! त्या माणसाने मला पुढे हे ही सांगितले की, “काही मागणी नाही भाऊ, फक्त पाच हजार रुपये महिना मागतो आहे, तीन हजारामध्येही होऊ शकते.” मित्रांनो, ही जुनी गोष्ट आहे, त्यावेळी भाव नव्हता एवढा पैशाला! पैशाप्रमाणे आज माणसाचेही अवमूल्यन झाले आहे! पैशाचेही अवमूल्यन झाले आहे, तर मग प्रश्न तीन-पाच हजाराचा नाही, तर प्रश्न आहे तत्त्वाचा!

‘कामगार ऐकत नसतील, तर त्यांना सरळ करायला कोणीतरी मध्यस्थी हवा आहे आणि अशी मध्यस्थी करायला मी तयार आहे.’ असे त्यांचे आग्रही मत होते. मी तुम्हाला विस्ताराने ही गोष्ट सांगतो आहे की, समाजामध्ये कसे घडत असते आणि काय होते? आपण कसे वाहून जातो. या सगळ्या गोष्टींवरून काय निष्कर्ष निघतो की, जे घडत असते याचा आपण विचार करावा. मी त्या गृहस्थाला शेवटपर्यंत भेटायला गेलो नाही. त्यांच्याकडून राहवले गेले नाही म्हणून आमचे जे लोकल एम.एल.ए. होते, त्यांच्याकडे जावून बसले, आणि म्हणाले की, “का हो भवरलालजी विचित्रच माणूस दिसतो! सगळी इंडस्ट्रीयल माणसे आम्हाला त्यांचेकडे बोलवतात. आम्ही त्यांना भेटायला जातो, तर ते आम्हाला जेवणाचे आमंत्रण देतात, चहा पाणी सगळे करतात आणि हा माणूस आम्हाला भेटायलासुद्धा तयार नाही. एवढी काय ही अरेरावी!”

आमदार म्हणाले की, “नाही, तुमचा गैरसमज होतो आहे, भवरलालजींचा असा काही स्वभाव नाही. ते सगळ्यांना भेटतात. त्यांच्या कारखान्यातला लहानात लहान माणूससुद्धा त्यांना सहज भेटू शकतो, ते झाडांखाली बसून सर्वांशी अनौपचारिकपणे बोलतच असतात. खरे तर ते ऑफिसमध्ये बसण्यापेक्षा लोकांमध्ये मिसळण्याचा जास्त प्रयत्न करतात. फक्त मोजके तीन तासच ते ऑफिसमध्ये बसतात. असे त्यांचे रेप्युटेशन आहे. तर आपण असे कसे म्हणता की, तुम्हाला भेटायला तयार नाहीत. हे काही मला पटत नाही.’ मला भेटू इच्छिणाऱ्या आमदाराने उत्तर दिले, “मी दोन तीन वेळा निरोप पाठविला, पण ते काही भेटायला तयार नाही.”

“काम काय आहे तुमचे?” तर त्या शेजारील आमदारने सांगितले की, “विशेष काही काम नाही. आमच्याकडे त्यांचे काही कामगार आलेले आहेत आणि त्या कामगारांना आम्ही

एकत्रित करून एक युनियन स्थापन करणार आहे.” “ते कशासाठी?” “त्यामुळे भवरलालजींनाच मदत होईल.” “आपण कामगारांसाठी युनियन स्थापन करत आहात आणि त्यामुळे भवरलालजींना कशी काय मदत होईल?” “नाही, नाही भवरलालजींना मदत करण्यासाठीच कामगार लोकांची युनियन स्थापन होईल.” या शेजारच्या आमदार सद्गृहस्थाला भवरलालजींचे पैसे आणि कामगारांची मते हवी होती. त्यांना असे दाखवायचे होते की, मी तुमच्या भल्यासाठी करतो आहे आणि त्याचा खरा रस हा होता, त्याला माझ्याकडून, काही रक्कम हवी होती. शिवाय कंपनीचा प्रमुख या नात्याने मी आणि कामगारांकडून काम करून घेण्याची इच्छा असणारा तो अशा आमच्या दोघांच्या संगनमताने आम्हाला जो काही अन्याय करायचा असेल तो अन्याय करायला, ती मुभा त्यांच्या दृष्टीने त्यांना आणि मलापण मिळणार होती. असा तो एकूण कटू विषय होता.

आमच्या जळगावच्या आमदार मित्राने एक निरोपच दिला “भाऊ आपण जरा इकडे येता का? मला थोडेसे काम आहे,” “म्हटले येतो.” तर मी गेलो आणि तिथे हे माझी भेट घेण्यासाठी खूपच उत्सुक असलेले आमदार बसलेले होते. मी त्यांना ओळखतही नव्हतो. ओळखत नव्हतो असे म्हणण्याचे कारण तो पर्यंत माझा राजकारण्यांशी संबंध आला होता, पण राजकारणाशी आला नाही.

आपल्या मनात येईल की, हे शक्य आहे का? आपणच विचार करा. पण हे शक्य आहे. तर मी तेथे गेलो; तेथे बसलो. त्याने तो विषय काढला. मी त्यांना सांगितले की, “ज्यादिवशी माझी खात्री होईल की, माझ्या कामगारांचे भले करण्यासाठी तुमची खरोखरच तीव्र इच्छा आहे, ती माझ्यापेक्षा बलवत्तर आहे, माझ्यापेक्षा जास्त जिवंत आहे, ज्वलंत आहे त्यादिवशी मी तुमचे नेतृत्व स्वीकारेल.”

“ज्या पद्धतीने आपण माझ्याकडून पैसे मागत आहेत ते मला पटत नाही. त्याच पद्धतीने आपण त्यांच्या भल्यासाठी माझ्याकडून का पैसे मागतात? कामगारांच्या भल्यासाठी कामगारांकडून पैसे मागा. ‘माझे पैसे आणि त्यांची मते,’ हा जो उद्योग आहे आणि ज्यामुळे दोघांमध्ये भांडण लावण्यास सोपे जाते ते काही नाही काही बरोबर नाही आणि आपल्या नरजेतून जे कामगार आहेत, माझ्या दृष्टीने ते माझे सहकारी आहेत! त्यांचे जीवन ते माझे जीवन, माझ्या जीवनाशी ते निगडित आहेत आणि त्यांची जर मला जाण नसेल तर आपण तिहाहित येऊन काय करणार आहात? आपण उत्पादन करणार आहात काय? उत्पादन त्यांनी करायचे, त्यातून दोन पैसे मिळायचे, तेच दोन पैसे त्यांना मिळतील, तर

मग तुमची भूमिका काय आहे?”

मित्र हो, नेमका प्रश्न असा असतो की, समाजाची अशा प्रकारची दिशाभूल होत असते. आपले एम.एल.ए., राज्यकर्ते आपल्याला काय सांगतात की, आम्ही आपल्या भल्यासाठी विजयी झालो आहोत. माझे काहीच म्हणणे नाही. त्यांनी हे जाहीर करावे की, आम्ही पैसे कमवण्यासाठी तेथे जात आहोत आणि मग गडगंज पैसे कमवायला काही हरकत नाही.

कोणताही व्यापारी किंवा उद्योग करणारा माणूस असे म्हणत नाही की, ‘मी हे देशसेवेसाठी करतो आहे!’ ओघाओघाने देशसेवा करता आली, तर त्याने अवश्य करावी. प्रत्येक माणूस जो प्रामाणिकपणे काम करतो त्याच्या जीवनामध्ये शिक्षक असो, हजाम असो, सर्व साधारणपणे काम करणारे कामगार असो कोणीही असो, जो तो ज्याच्या त्याच्या परीने समाजाची सेवाच करत असतो.

संबंधित आमदारांचा हेतू (कामगार युनियन लिडर) समाजाची सेवा करणे आहे? त्यांचा मुख्य हेतू काय आहे? की कामगाराचा उदरनिर्वाह करायचा आणि त्याच्या आयुष्यामध्ये काही तरी करायचे असा त्याचा मुख्य हेतू आहे. तो त्यांनी जाहीर करावा आणि ते जाहीर करणे काही वाईट नाही, परंतु सेवेच्या नावावर ‘मेवा’ हा विषय चुकीचा आहे. माझी अपेक्षाही नाही की, त्यांनी काय करावे आणि काय करू नये. हे ज्याचे त्यांने आणि आपण समाजाने सर्वांनी ठरवायचे आहे. परंतु ते असे सांगतात की, ‘आम्ही सेवेसाठी तेथे जात आहोत आणि सत्ता हे त्याचे माध्यम आहे.’ हे जर खरे असेल, तर त्याला माध्यम साधन म्हणून वापरायला पाहिजे, त्याला साध्य करून चालायला नको! आज नेमके तेच घडते. असे का घडते आहे? कारण आपण ह्या गोष्टीवर विश्वास ठेवतो. आपल्या मनात आता येईलही की, या गोष्टीवर विश्वास नाही ठेवायचा तर काय करायचे? मित्रांनो, समाजाच्या अशा स्थितीबद्दल या आधी ही अनेक विचारवंतांनी, नेत्यांनी पूर्वीच्या काळी पुष्कळ अभ्यास करून ठेवला आहे, आपली मते नोंदवली आहेत.

माझ्यापेक्षा किती तरी थोर व्यक्तींनी, विद्वान व्यक्तींनी किती तरी मोठ्या माणसांनी, याविषयावर खूप प्रकाश टाकला आहे. समाजाची आजची स्थिती काय आहे? याचे वर्णन फार चांगल्या शब्दांमध्ये केले आहे. मी स्वतः वाचलेले आहे. आचार्य विनोबांनी या समाजाच्या स्थितीवर खूप प्रकाश टाकलेला आहे. राष्ट्रपिता महात्माजींनीही खूप मांडले आहे. सगळ्यांनीच समाजाच्या स्थितीवर प्रकाश टाकला.

साने गुरुजींनी याबाबत पुष्कळ लिहिलेले आहे. परंतु मला भेडसावणारा प्रश्न असा आहे की, हे युनियन लिडर कामगारांची परिस्थिती सुधरवणार तरी कशी? आपण पुन्हा स्पष्टपणे म्हणाल, भाऊ, आम्हाला तुमचा आशावाद विचित्रच वाटतो. मग आपण कशाच्या बळावर म्हणतात की, हा देश एके दिवशी या जगातील बलाढ्य राष्ट्र म्हणून, सुपरपॉवर म्हणून पुढे येणार आहे?

सगळ्या ठिकाणी काळोख दिसतो आहे; सगळ्या ठिकाणी अशी परिस्थिती आहे हे ही खरे आहे. पण अशी परिस्थिती झपाट्याने वाढण्याचे कारण काय आहे? सगळ्या ठिकाणी हा भ्रष्टाचार आणि व्यभिचार आहे. अगदी टॉप-टु-बॉटममध्ये अशी परिस्थिती चालली आहे. अगदी बेंबीच्या देठापासून अनेक लोक बोलत असतात. मला त्यांचे ते म्हणणे पटते. मीसुद्धा याबद्दल खूप विचार करतो आणि तरीसुद्धा मी आशावादी आहे. या प्रश्नाचे उत्तर मी आपल्यासमोर देतोच आहे, परंतु मी आशावादी आहे आणि ह्या आशावादाला टिकून राहण्याचे काय कारण आहे? सबळ कारण आहे.

मी माझ्या चिंतनामध्ये या निकषावर आलो आहे की, समाजामध्ये अजूनसुद्धा, खूप मोठ्या प्रमाणात नकारात्मक पद्धतीने काम करणाऱ्या त्या दांडग्या शक्तीचे रूपांतर दुर्जन शक्तिमध्ये जरी झालेले असले, तरी अजूनही या समाजामध्ये ‘सज्जनशक्ती’ नावाचा एक वर्ग आहे. ज्याला राष्ट्रहित डोक्यावर घेऊन चालावे असे अजूनही वाटते. हा खूप मोठा वर्ग आहे.

आपल्याला कल्पना नाही, हा सज्जनशक्ती असलेला वर्ग आपल्यापुढे तशा रीतीने येतही नाही. तो खूप मोठा वर्ग आहे. प्रामाणिकपणे शेतामध्ये काम करणारा शेतकरी, प्रामाणिकपणे शाळेमध्ये शिकवणारा शिक्षक, प्रामाणिकपणे व्यापार करणारा एक खेड्यापाड्यातला व्यापारी, प्रामाणिकपणे व्यवसाय करून किंवा उद्योग करून देशाच्या, समाजाच्या ज्या काही गरजा असतील त्या पुरवणारा एखादा उद्योगपती, प्रामाणिकपणे आपल्या ऑफिसचे काम कोणत्याही प्रकारे, काहीही तडजोडी न करता परिश्रम घेणारा एखादा अधिकारी, जिवावर उदार होवून न्याय देणारे न्यायाधीश, जिवावर उदार होऊन बॉर्डरवर लढणारे आपले सगळे जवान. आपल्या जिवावर उदार होऊन आपल्या गाव बॉर्डरला चांगल्या प्रकारे ठेवता येईल, त्यासाठी काम करणारे पोलीस अधिकारी. हा सगळा वर्ग असा आहे की, त्याला मी सज्जनशक्ती मानतो!

कित्येक निवृत्त किंवा सेवेत असणाऱ्या व्यक्ती, प्रत्येक क्षेत्रामध्ये अगदी मी माझ्या व्यक्तिगत अनुभवावरून आपणास सांगू इच्छितो की, कितीतरी मोठे असे काम करीत असतात. हे सगळे लोक अल्पसंख्यांकामध्ये आहे, त्यांचे कोणीही ऐकत नाही आणि हेही परस्परांचे ऐकत नाही. उदासीन असतात, अलिप्त असतात. आपण आपल्यापुरते चांगले वागत आहोत. तेच आपल्या हातात आहे. आपण बाकीची नसती उठाटेव का करावी, कशासाठी वार्डटपणा घ्यावा? अशा प्रकारे व्यक्तिशः उदासीन असतात. आयवरी टॉवरमध्ये बसलेले असतात. आपल्या अलीकडे आणि पलीकडे काय चालले आहे, याची त्यांना तमा नाही. ते आपल्या अधिष्ठानाला सोडत नाही. ह्यांच्यापैकी काही महाभाग असे असतात की, ‘तेथे प्रत्येकवेळी तत्वाचा प्रश्न आहे!’ असे म्हणून व्यवहार आणि नीतिमत्ता असे शब्द प्रयोग करत व्यवहाराला एकतर खीळ घालतात किंवा व्यवहाराला, ते काहीच महत्त्व द्यायला तयार होत नाही.

आपल्या छोट्याशा वर्तुळात मशगुल असणारी ही माणसे. स्वतःचा झुगो, स्वतःची प्रतिष्ठा, या गोष्टीमध्ये ते एवढ्या जास्त प्रमाणात गुरफटलेले असतात की, इतरांकडे बघायलासुद्धा त्यांना वेळ नसतो. तेव्हा विखुरलेली, फ्रस्टेड झालेली अशी जी समाजातील शक्ती आहे, काही अंशी एककल्ली असलेली स्वतःच्या विचाराने चालू इच्छिणारी ही शक्ती आहे. ‘मी म्हणतो तेच खरे!’ दुसऱ्याचे ऐकायला तयार नाही, अशा प्रकारचे लोक, या सज्जनशक्तीचे सभासद असतात! आता ह्या सज्जनशक्ती असतानाही आणि मी फार जवळून अभ्यास केलेला आहे किंवा जवळून बघितले आहे म्हणून सांगू इच्छितो की, संबंध शासनामध्ये एक माणूस जरी असा महत्त्वाच्या हुद्यावर असला, तरी तो संबंध शासनाला अडवू शकतो. चुकीचे काम करण्यापासून संबंध शासनाला परावृत्त करण्याचे काम केवळ तो एक अधिकारी, प्रामाणिक अधिकारी करू शकतो!

मी एक नव्हे शंभर उदाहरणे ह्याची आपल्याला देऊ शकेल. मोठा अन्याय होणार होता. फार मोठी चुकीची गोष्ट होणार होती. फार मोठा चुकीचा पायंडा पडणार होता, पण तो पायंडा त्या एका अधिकाऱ्याने पडू दिला नाही. त्या अधिकाऱ्याचे प्रशासन काहीही करू शकले नाही. तो प्रामाणिकच आहे, एवढीच त्याची चूक होती. दुसऱ्या काही चुका असल्या तर आपण त्याला पाहिजे ती शिक्षा देऊ शकले असता. परंतु त्यांची चूक एवढीच आहे आणि त्या चुकीला अजून तरी स्पेसिफिक कायदा झालेला नाही. अलिखित भरपूर कायदे आणि नियम आहेत. ‘आपण प्रामाणिक असल्यामुळे तुम्हाला चार वर्षांची शिक्षा

सजा देण्यात येत आहे, असा कायदा अजून झालेला नाही,’ अशी परिस्थिती पाहिल्यावर म्हणावेसे वाटते की होईल असाही कायदा लागू होईल! केव्हा लागू होईल ते नाही सांगता येत, पण होईल...(हंशा)

जर आपण असेच बसलो. जसे आता आपण शांत बसलेले आहोत तसेच जर आपण बसून राहिलात, तर हेसुद्धा घडू शकेल. प्रामाणिक कामाची किंमत चार वर्षांची शिक्षा असे घडू शकेल, पण सगळे अप्रामाणिक आहे तर आपण कशाला प्रामाणिक राहतात हो? ही लोकशाही आहे ना. मग सगळ्यांच्या मताप्रमाणे चालायला नको का? (हंशा) सगळेच जर असे आहे, तर मग आपण कशाला विरोध करता? चुकच आहे ती! मग ती चूक म्हणून शिक्षा पाहिजे, तर मित्रांनो, मी अनुभवाने तुम्हाला सांगू शकतो की, एक माणूस असे घडवून आणू शकतो. असा एक अधिकारी आडवा पडला, आणि शासन थांबले.

कॅबिनेटने उरवलेले होते. विधिमंडळाच्या पटलावर आलेला कायद्याचा मसुदा होता, पण त्या एका माणसाच्या विरोधामुळे तो कायदा पास झाला नाही. असा जॉईन्ट सेक्रेटरी, असा डेप्युटी सेक्रेटरी असा तुमचा एक माणूस संबंध शासनाला थांबवू शकतो, रोखू शकतो.

एवढेच काय एवढ्या मोठ्या बलाढ्य ब्रिटिश राजवटीला महात्मा गांधींसारख्या एकाच व्यक्तीने थांबविले, अडविले नव्हे नमविले हा इतिहास नाही का? त्यामुळे देश त्यांच्यामागे उभा राहिला. पण असल्या सज्जनांच्या मागे आम्ही उभे राहत आहोत का? आम्ही राहत नाही, ही आजची खरी व्यथा आहे आणि तसे घडत नाही, म्हणून या समाजाला जी एक गती पाहिजे आहे, ती येत नाही.

मित्र हो, काय इलाज आहे? सज्जनशक्तीला जागृत केले पाहिजे. त्या सज्जनशक्तीला थोडासा व्यवहाराचा टच दिला पाहिजे. जीवनामध्ये तीन गोष्टी असतात कायदा, व्यवहार आणि नीतिमत्ता. या तिन्ही गोष्टी पैकी एखाद्याची निवड तुम्हाला प्रत्येकवेळी करावी लागते. काय विचित्र आहे बघा. सगळेच जर एका लाईनमध्ये असले किंवा एका ओळीत असले, तर किती छान होईल. नीतिमत्तेला धरून कायदा आहे. कायद्याला धरून व्यवहार आहे मग तरच काही प्रश्नच नाही. मग त्याला आपण राजराज्यच म्हटले असते.

आपल्याला आजमात्र निवड ही करावीच लागते. बऱ्याच वेळी निवड करावी लागते आणि त्याचेच नाव जीवन आहे किंवा यामागे सज्जनशक्तीच्या क्लब सभासदांनी थोडा याबद्दल विचार करावा असे मला त्यांना आवाहन करावेसे वाटते, प्रत्येकवेळी तत्वाचा

प्रश्न आहे असे सांगून थांबू नका. पुढे जा. तत्वाचा प्रश्न आहे. तुझे जे तत्त्व आहे ते दुसऱ्याने तसेच मानले पाहिजे असा आग्रह का धरतो? त्याचे काय तत्त्व आहे तेही समजून घे. दोघातून मध्यममार्ग निघत असेल तर तो काढा पण ‘माझे ते खरे. बाकी सर्व खोटे.’ असा अट्टाहास धरून तुझे कसे चालेल! हा थोडासा व्यवहार आहे. विनोबार्जींनी म्हटले आहे की, राजनीती हा शब्दछेद आहे.

जेथे राज्य झाले तेथे नीती नाही आणि जेथे नीती आहे तेथे राज्य असूच शकत नाही. मग तुम्हाला प्रत्येकवेळी अनीतीनेच राज्य करायचे असे आहे काय? मला व्यक्तिगत असे वाटत नाही. परंतु मग असे का घडते आहे? जे काही घडते आहे ते माझे स्वतःचे चिंतन मला असे सांगते आहे की, ज्या संस्था आहे. ज्यावर सगळा समाज उभा आहे, त्या संस्थांमध्ये जी विकृती निर्माण झाली आहे, काळाच्या ओघामध्ये आणि आज काळाच्या ज्या गरजा आहे त्या गरजांच्यापोटी किंवा काळांची पावले आपण ओळखली नाहीत, म्हणून ज्या पद्धतीने काळ चालला आहे, त्या पद्धतीचा विचार आपण केला नाही. तसे अनुरूप बदल आपण घडवले नाही म्हणून या संस्थांचा जो मूलभूत पाया आहे, तो खिळखिळा झाला आहे.

आपण त्यांची पुर्नबांधणी केली पाहिजे, ह्या मूलभूत संस्था कोणत्या? ज्यावर समाज उभा आहे. शासन हे त्याचे एक अंग आहे. किती मोठा आपला गैरसमज आहे. आपल्या मनामध्ये शासन म्हणजे त्याची अधोगती कशी होत गेली ती बघा. जो पक्ष राज्य करीत असेल, तो पक्ष म्हणजेच विधानसभा. तो पक्ष म्हणजे शासन. तो पक्ष म्हणजेच देश, असे आपल्याला अनाटायी वाटत आहे. विधानसभेतील बहुमतात पक्ष अशी म्हणजे देश ही काही घटनेत तरतूद नाही.

एकूण शासन, समाज घटनेतला अंग आहेत. या समाजाला नियंत्रित करण्यासाठी समाजाने निर्माण केलेली शासन ही एक व्यवस्था आहे. यापलीकडे शासनाला अनाटायी किंवा अधिक देण्याची गरज नाही. आपल्या घटनेमध्ये तसे अभिप्रेत नाही. परंतु एक न्युमेमॅटिक ४५-५० वर्षे एकाच पक्षाचे राज्य असल्यामुळे, पक्षाचे राज्य म्हणजे देश असे होवून गेलेले आहे.

जर शासन करीत आहे ते योग्य आहे खरेच आहे, असे जर असेल तर आज न्यायालयात जेवढे दावे प्रलंबित आहेत. त्यापैकी सुमारे ६० टक्के दावे हे एक तर शासनाच्या विरुद्ध आहे. जनतेने दाखल केलेले किंवा शासनाने जनतेवर केलेले. एकदम सुमारे ६० टक्के

एकटे शासनच दावेदार आहे. सुमारे ४० टक्क्यांमध्ये ही शंभर कोटी जनता. जर शासन नीतीने चालणार असेल, तर शासनच सर्वस्व असेल. तर अशी परिस्थिती यायचे काहीच कारण नव्हते. ब्रिटिशांच्या वेळी ही परिस्थिती नव्हती, त्याचे कारण तसे आहे की, त्यांची नीती स्पष्ट होती की, आपण इथले राहणारे आमचे गुलाम म्हणून नालायक आहात. आपण काही बोलायचे नाही. आम्ही सांगतो ती पूर्वदिशा आहे! तसे कायदेच त्यांनी केले होते, त्यामुळे कायद्याचे राज्य होते.

कायद्याप्रमाणे ते चालत होते आणि आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, इ. स.१८४० मध्ये जे कायदे होते, त्यात आपण काही फार मोठा बदल केलेला नाही असे मूलभूत कायदे आहेत की, जे किमानपक्षी ६० ते ११० वर्षे जुने आहेत आणि त्यामध्ये काना, मात्रा, वेलांटीसुद्धा आपण बदलली नाही. इंग्रजांनी जे कायदे केलेले होते ते त्यांच्या भल्यासाठी केले होते की, आपल्या भल्यासाठी केले होते. अर्थातच त्यांच्या भल्यासाठी केले होते हे उघड आहे! कोणीही राज्यकर्ता असेल, तो जे कायदे करेल, ते स्वतःच्या भल्यासाठी करेल! तर मग मी तुम्हाला लहानसा कायदा सांगतो की, जमिनीच्या खाली सहा इंच ते १८ इंच फुटाच्या खाली जे काही निघेल ती सरकारी मिळकत आहे, म्हणून जर शेतकऱ्याला त्याच्या शेतामध्ये रस्ता करायचा असेल आणि त्या शेतामध्ये टेकडी असेल, ज्याला खोडून त्याला रस्ता तयार करायचा असेल तरी त्याला रॉयल्टी भरावी लागते, त्याच्या शेतात असलेली टेकडी खोडून मुरुम काढून तो त्याच्या शेतात रस्ता करतो.

स्वतःच्या कामासाठी रॉयल्टी भरल्या शिवाय वापरू शकत नाही. एक नव्हे तर हजारो कायदे आहेत की, जे शासनाने तुमच्या माझ्यावर लादले आहेत. पण त्यांनी स्वतःवर ते लागू केलेले नाही म्हणजे कसे समजा मी इन्कम टॅक्स रिटर्न वेळेवर भरला नाही. जर काही काळानंतर मला तीनपट म्हणजे ३०० टक्के पेनॉल्टी लागू शकते. पण याने माझी रिफंड ऑर्डर काढल्यानंतर मला पाच वर्षे रिफंड दिला नाही, तरी याचे कोणी काही करू शकत नाही किंवा यांना आपण व्याज मागू शकत नाही असे का?

आपण जर शासनाचे पैसे भरले नाही, तर आपल्याला शिक्षा आहे, पण शासनाने जर माझे पैसे दिले नाही तर शासनाला शिक्षा असायला पाहिजे ना. पण शासनाने तसा कोणताच कायदा केलेली नाही. शासनाने कित्येक कायदे तुमच्या आमच्यासाठी करून ठेवले आहेत. स्वतःसाठी मात्र केलेले नाही. आपल्याला कल्पना आहे का? तुमच्या गाडीला आमदारांचा शिक्का असेल किंवा बिल्ला असेल किंवा पास असेल तर तुम्हाला रेड सिग्नल

असतानासुद्धा जाता येते, अशा वेळी एकतर आपण मराल किंवा अपघात झाला तर समोरचा मरेल तो भाग वेगळा. परंतु आपण जाऊ शकतात. जिथे आपण मी गाडी पार्क करू शकत नाही, असा नो पार्किंग झोन असेल तर तिथे ती आमदाराची गाडी असली तर त्यावेळी ट्रॅफिक पोलीस काही करू शकत नाही. हे नियम करणारे असल्यामुळे, त्यांना तो लागू नाही त्यांनी नियम केला, कायदा केला तो तुम्हाला लागू आहे. त्यांना लागू नाही!

कायदा करणारे कोण आहेत? आमदार आहेत. आमदारांचे काम म्हणजे आपण गृहीत धरले आहे की, कायद्यातून बसणारी कामे करणे, परंतु तसे नाही, ते कायदे करणे हे आहे आणि कायदा केला तरी तो तुमच्या आमच्यासाठी! स्वतःसाठी ते त्याला अपवाद शोधून ठेवतात कित्येक कायदे असे आहेत आपण करतो ते स्वतःलाही लागू आहेत. आमदार, शासन जनतेकडून अपेक्षा ठेवतात की, जनतेने प्रामाणिकपणाने वागावे पण सरकार शासन, कायदा, संविधान त्याप्रमाणे वागताना दिसते काय? त्याचा आपण विचार करायला पाहिजे आणि तसे ते घडत नसेल तर मग ते फोल आहे. तशी इच्छा गृहीत धरणे हे चुकीचे आहे असे मला वाटते समाजामध्ये चित्र ते असे आहे, न्यायसंस्था असो वा शासनसंस्था चित्र जवळपास असेच आहे.

शासनाचे भाग दोन. एक पॉलिटीकल लिडरशिप म्हणजे राजकीय नेते मंडळी, सनदी अधिकारी आणि त्यांचे सोबत काम करणारे इतर कर्मचारी हे सर्व मिळून शासन नावाची संस्था आहे. त्याचबरोबर न्यायसंस्था आहे. आता कसला न्याय हो? जर मी दाखल केलेला दावा माझ्या नातवाच्या वेळेला निकाली लागणार असेल तर त्याला न्याय म्हणायचा का? जस्टीस डिलेड इज जस्टीस डिनार्ड असे म्हणतात, मग याला न्याय कसे म्हणणार? अहो न्याय कोणाला. म्हणायचा? कोर्टामध्ये आपण गेलात आणि वकिलाने काढलाच एखादा वेगळा संदर्भ तर ते न्यायाधिश साहेब म्हणतात, ती त्या कायद्याची प्रत कुठे आहे? प्रत आण रे. तर तो क्लार्क येऊन सांगतो की, we don't have copy of the said Act संबंधित कायद्याचीच प्रत कोर्टात नाही. जेथे न्यायालय आहे तेथेच जर कायद्याच पुस्तक नसेल तर न्याय तरी कसा मिळावा, मिळवावा किंवा मिळेल?

एवढे कायदे करण्याचे कारखाने आपण गेल्या पन्नास चौपन्न वर्षांमध्ये चालवले ते आपल्याला लक्षच ठेवता येत नाही की, कायदा पास झाला केव्हा आणि काय झाला? कारण, आपण विसरून गेलो, तो पास झाल्यानंतर, पास केल्याचे काहीतरी कारण होते तेव्हा जर कोणी एखादा पावरफुल आमदार असेल पाच सहा जण त्याला मिळालेले असतील

किंवा त्यांच्या काही...किंवा दुसरे काहीतरी सोसायटीमध्ये आमच्यासारखे उद्योगपती मागे लागले असतील किंवा काही तरी काळेबेरे लिहायचे झाले असेल, किंवा त्यावेळेला त्यांना कुणीतरी धमकी दिली असेल, कर्मचारी लोकांनी धमकी दिली असेल की, संपावर जाऊ म्हणून आणि त्यांनी तसे कायदे झालेले आपण बघतो.

जिथे मला न्यायच मिळत नाही, तर एवढे कायदे कशासाठी करतात? न्यायाचा संबंध आहे की, कायद्याचा संबंध आहे? न्याय मिळत नाही! असे आहे का? कायदे जास्त झाले, म्हणून न्याय मिळत नाही? असे आहे का? कायदे कमी करा, कायदा जर करायचा असेल तर दर तीन वर्षांनी त्याचा काहीतरी पुनर्विचार करावा लागेल. दर पाच वर्षांनी करावा लागेल, दर दहा वर्षांनी करावा लागेल जसे टॅक्सेस एकवेळा लादले गेले ते निघत नाहीत, तसे कायदे ही जर लादले गेले तर निघणार नाहीत. न्याय व्यवस्था, पोलीस यंत्रणा मित्रांनो, ह्या यंत्रणा शासनाचा एक भाग आहेत.

एका न्यायाधीश महाशयांनी त्यांच्या निकालात असे म्हटले आहे की, ‘पोलिसांसारखी, पोलिसांपेक्षा जास्त संघटित अशी चोरांची टोळी या देशात नाही,’ असे उच्च न्यायालयाच्या जज साहेबांनी निकाल लिहून ठेवले आहे की, ‘माझे जर चालले तर मी ह्या पोलीस यंत्रणेला एका मिनिटात बरखास्त करेल.’ इतकी वाईट परिस्थिती आहे.

निवडणूक यंत्रणाही तशाच प्रकारची आहे, या यंत्रणेची काय विटंबना झाली? किती पक्ष? चाळीस पक्ष! एका आमदाराचा एक पक्ष! एका खासदाराचाही एक पक्ष! छोटा मोठा खासदार नाही तर माजी पंतप्रधान चंद्रशेखरांचा पक्ष एकच माणूस, एकच पक्ष! आता हे एवढे पन्नास पक्ष आणि ह्या पन्नास पक्षाचे, पन्नास हजार उमेदवार उभे राहतात? हा काही व्यवसाय आहे का? काय प्रकार आहे? कशासाठी आपल्याला एवढे पक्ष पाहिजे? आणि ते पक्ष असू दे आणि पक्ष किती असावे आधी त्याचा विचार करावा. ज्यात आपली थोडीफार भूक भागवून घ्यायची असली, तो अपक्ष म्हणून उभा राहतो काही नाही झाले तरी तीन-चार हजार तरी देईन कोणी, मला बसल्या जागेवर, हे असे विचार म्हणजे ही तर लोकशाहीची विटंबना आहे. या ज्या काही संस्था न्याय व्यवस्था निवडणूक यंत्रणा उभ्या केल्या होत्या, त्या उदात्त हेतूने निर्माण झाल्या होत्या.

समाजाचे उद्बोधन करण्यासाठी लोकहितासाठी निर्माण झालेली पक्षपद्धती चांगली गोष्ट आहे, पण काय झाले त्या पक्षपद्धतीचे? पक्षात लोकशाही नाही तर लोकशाही पक्षच आहे, असे कसे म्हणता येईल? जर त्या पक्षात ३५ वर्षात कधीही एकदा निवडणूक झालेली

नसेल, तर लोकशाही पक्ष आहे असे कसे म्हणता येईल? पण हे अगदी दिवसाढवळ्या सगळे घडत आहे. आपण त्याला साक्षीदार आहोत. आपण त्याचे भाग आहोत. तेव्हा न्यायसंस्था किंवा विधी संस्था किंवा पोलीस यंत्रणा, निवडणूक व्यवस्था असे काही आपले मूलभूत आधारस्तंभ आहेत.

ज्याच्यावर आपली सोसायटी उभी आहे आणि ह्या सगळ्यांचे असे विटंबन झालेले आहे. या विटंबना थांबविण्यासाठी आपण काय करायला पाहिजे? त्याचा ऊहापोह मी अगदी थोडक्यात करतो आणि त्यानंतर आपापल्या ज्या काही शंकाकुशंका असतील त्या विषयावर जर कोणी अभ्यास केलेला असेल, तर त्याच्यावर त्या अनुषंगाने आणखी प्रकाश टाकता येईल.

मी माझ्या विचारावर उपाययोजना केली आहे. ती मी आपल्यासमोर थोडक्यात ठेवतो. उपाययोजना काय आहे? पहिली गोष्ट अशी आहे की, मला समाजा, जीवनात पारदर्शकता अपेक्षित आहे. सरकार दरबारी कोणत्याही ऑफिसमध्ये घडणारी, कोणतीही घटना किंवा कोणत्याही अधिकाऱ्याने पास केलेली कोणतीही एक्झिक्यूटिव्ह ऑर्डर, याची कॉपी मला विनामूल्य नको, काही तरी पैसे भरल्यानंतर पाहिजे त्याला शासनाने त्याची प्रत उपलब्ध करून द्यावी. तसेच कोणत्याही एक्झिक्यूटिव्ह ऑफिसरने जो काही निर्णय घ्यायचा असेल तो खुल्या कोर्टाच्या पद्धतीने घेतला पाहिजे, म्हणजेच बंद कॅबिनमध्ये आणि अँटीरूममध्ये बसून कोणत्याही प्रकारची चर्चा घडण्याची गरज नाही.

कायद्याप्रमाणे जर सगळे काम करायचे आहे, तर अँटीरूम कशाला पाहिजे? कोर्ट कसे उघडयावर भरलेले असते आणि कोर्टात दोन्ही वकील एकमेकांच्या केसेस आधी उकलत असतात आणि त्याचा काय निर्णय असेल? कोर्ट तेथे सर्वासमोर निकाल डिक्टेट करते आणि सर्वांना निकाल मिळू शकतो त्याच पद्धतीने शासनाचा-सरकारचा सगळा कारभार चालायला पाहिजे, म्हणजे आपण म्हणाल की, माझा जो इन्कमटॅक्स रिटर्न आहे, माझा जो वेल्थटॅक्स रिटर्न आहे, आपल्याला पाहिजे असेल तर, त्याची कॉपी आपल्याला मिळालीच पाहिजे.

सगळ्यांचे सेल्स टॅक्स नंबर, वेल्थटॅक्स आणि इन्कमटॅक्स रिटर्न हे इंटरनेटवर उपलब्ध करून टाका. जरा कळेल तरी खरे की, भवरलाल जैन ज्याला आपण चांगला आणि मोठा माणूस समजत होतो. प्रामाणिक माणूस समजत होतो. त्यांच्याजवळ पैसे किती आहेत? त्यांनी खरे किती पैसे दाखवले आहेत की, नाही? ते काय करतात वगैरे. म्हणजे आपल्यासमोर

खऱ्या अर्थाने खरा भवरलाल जैन पारदर्शकतेने उभा राहिल! आपल्याला कळेल देशात टॅक्स भरणारे लोक किती आहेत? ते कळल्यानंतर आपल्याला निष्ठा बदलाव्या लागतील, कदाचित श्रद्धा बदलाव्या लागतील. चांगल्या माणसाची व्याख्या बदलावी लागेल. एक नवीन दृष्टी त्यातून प्राप्त होईल; आपण नव्या नजरेने सर्वांकडे पाहायला लागू.

मी दोन पैसे कमावतो प्रामाणिकपणे टॅक्स तरी भरतो, आणि हा तर एवढा मोठा माणूस! मला असे वाटले नव्हते, त्याची एवढी गडगंज अशी संपत्ती होती आणि मला माहिती आहे ना. माझ्या शेजारी याचे घर आहे. पण टॅक्स भरत नाही? वस्तुस्थिती कळाल्या नंतर बराच फरक पडेल. अशा प्रकारे शासकीय कारभारामध्ये, आपल्या संबंध जीवनामध्ये आपण एवढी पारदर्शकता आणली तर किती चांगले होईल. समजा शासनाला एक काही तरी वस्तू खरेदी करायची आहे, आणि इंटरनेटवर अॅक्शन करावा की, शासनाला एवढ्या प्रकारच्या अशा वस्तू घ्यायच्या आहे, त्यासाठी जे लायक लोक असतील त्याची यादी आम्ही आधी ठरविलेली आहे. ते लायक लोक कसे ठरवावे?

तांत्रिकदृष्ट्या ज्याला आपण लायक आणि सक्षम असणारे म्हणतो ते! त्यांची क्वॉलीटी कोणती आहे! त्यांच्याजवळ कारखाना आहे काय? त्यांचे उत्पादन दर्जेदार आहे का? हे आधी सर्व आपण पडताळून घ्या आणि ते पडताळल्यानंतर आपण जे क्वॉलीफाईड लोक असतील त्यांना मोकळेपणाने सांगा की, इंटरनेटवर मी बसलो आहे. आता तीन तास हा लिलाव चालणार आहे. आपण जे काही भाव भरायचे ते भरा. जो कमीत-कमी भाव भरत असेल त्याला हे टेंडर मिळणार आहे.

मी निगोसिएशन करणार नाही. आपण कमी भाव जर भरला आणि क्वॉलीफाईड सप्लायर जर आपण असला, तर आपल्याला ते टेंडर मिळणार आणि कमीतकमी भाव कुणी दुसरेही घायला तयार असणार आणि मला असे वाटत असेल की, हा एकटा हे पुरवू शकणार नाही, तर मी तुम्हालासुद्धा देऊ शकतो. हा अधिकार मी राखून ठेवला आहे, परंतु त्याची क्षमता बघेल नंतर देईल. अशा अनेक गोष्टी आपल्याला करता येतात. शासकीय कारभारात पारदर्शकता आपण आणली, तर अनावश्यक गोपनीयता लोप पावेल, या गोपनीयतेच्या चुकीच्या समजुतीमुळे शासनाला आपण अड्याचे-सव्या अधिकार दिले आहेत.

घटनेमध्ये जे लिहिलेले आहे, कमी केले तर बदल त्यामुळे मला असे वाटते की, आपल्या समाजामध्ये नवीन अशी दिशा मिळू शकेल. असे सहा मूलभूत अधिकार जनतेने

स्वतःकडे मागून घ्यावेत, ओढून घ्यावेत! जे आधीच मूलभूत अधिकार घटनेनुसार प्राप्त झालेले आहेत त्यात भर म्हणून हे मागावेत काही ... विचित्र असा अधिकार, मी मागितला आहे, त्याची थोडीशी फक्त कल्पना तुम्हाला देतो. तो अधिकार आहे, या ‘देशात मला प्रामाणिकपणे जगू द्यावे, हा अधिकार जणू आजच्या परिस्थितीत आपल्याकडून हिरावून घेतला आहे आणि समाज व्यवस्थाच अशी आहे की, मी अप्रामाणिकपणे काम केले, तरच मी पुढे जाऊ शकतो म्हणजे ‘बीगर द व्हीक्टरी बीगर द क्राईम’ अशी परिस्थिती आहे.

मग कसे करणार? कारण प्रत्येक गोष्ट मी लायक आहे हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. शासनावर नाही. शासनाला एवढे पुरे आहे की, त्याने एक नोटीस काढावी की, ‘आपण असा गुन्हा केलेला आहे. तुम्हाला हे सगळे सिद्ध करायचे आहे की, माझा याच्याशी काही संबंध नाही. माझे नाव ज्ञानदेव आहे आणि तुम्हाला जे पाहिजे तो ग्यानदेव आहे. नाही, त्याची ती चूक झालेली असेल, ‘तू ज्ञानदेव आहे, हे आधी सिद्ध कर.’ मित्रांनो, अशी आत्ताची आपली रचना आहे. तेव्हा प्रत्येक गोष्टीमध्ये आपला नागरिक हा इमानदार आहे प्रामाणिक आहे असे गृहीत धरून कायदे झालेले नाहीत. तो अप्रामाणिकच आहे, त्याला आपल्याला पकडायलाच पाहिजे, तो रुल्ड आहे, आपण रूलर आहोत, ही जी मूळ कल्पना ब्रिटिशांची होती, तीच ठोक मानसिकता आज कायद्यामध्ये कार्यान्वित आहे.

मी जर शपथपत्र करून द्यायला तयार असेल की, या अधिकाऱ्याने माझ्याकडून पाचशे रुपये मागितले. माझे म्हणणे असे आहे की, त्या अधिकाऱ्याने माझ्याकडून तसे मागितले नाही हे त्याने सिद्ध करून द्यावे, त्याने मागितले हे सिद्ध करण्याचा बोजा माझ्यावर नसावा! त्याचे कारण असे आहे की, त्या अधिकाऱ्यांकडे एवढे अधिकार आहेत की, ते माझ्याकडून पैसे, उकळत आहे. माझ्याकडे कोणते अधिकार आहेत? नागरिक म्हणून, माझ्याकडे कोणते ही असे अधिकार नाहीत की, ज्यामुळे मी त्याला ब्लॅकमेल करू शकेल किंवा त्याचे काही बिघडवू शकेल. त्याचे सी. आर. मी काही लिहित नाही, त्याची सेवाज्येष्ठता मी काही तोडू शकत नाही. त्याच्याशी माझा कसलाही संबंध येत नाही.

बर्डन ऑफ प्रूफ माझ्यावर का असावे? ते त्या अधिकाऱ्यावर असावे. मला माझा अधिकार मिळाला पाहिजे; त्यासाठी मी शपथपत्र करून द्यायला पाहिजे. जर मी चुकीचे बोललो. जर मी चुकीचे बोलत असेल तर अधिकाऱ्याच्या मिळणाऱ्या शिक्षेपेक्षा दुप्पट शिक्षा मला व्हावी. मीही प्रामाणिक होईल आणि तो ही प्रामाणिक वागण्याची शक्यता वाढेल. अधिकारी आपल्याला उत्तर द्यायला बांधलेले नाहीत, मग तो एम.एल.ए. असो

किंवा अधिकारी असो. एकवेळा अधिकारी म्हणजे नेहमीसाठी अधिकारी. एक वेळा एम.एल.ए. म्हणजे आता तर पिढीजात, अशा प्रकारे त्या व्यवस्थेचे आजचे स्वरूप आहे. त्यामुळे सामान्य जनतेला. कुणीही जबाबदारपणे वागवीत नाही. आणखी तीन चार अधिकार त्याच्याबरोबर मागितले पाहिजे, आपल्यापैकी काहींनी अभ्यास केला, तर त्यांनाही ते कळू शकेल आणि ते अधिकार आपण सज्जनशक्तीने स्वतःकडे वर्ग करून घेतले, त्यादृष्टीने प्रशासकीय बदल आपण घडवून आणले, तर मला असे वाटते की, भारताला पुन्हा एकदा पूर्वीची प्रतिष्ठा प्राप्त होईल.

प्रश्नोत्तरे

प्रश्न - आदर्श समाज बांधणीत धर्माच्या शिकवणुकीचा सहभाग असू शकतो का?

भाऊ - धर्माचा अर्थ काय? याच्यावर ते अवलंबून असते. धर्म म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धत. हा जर धर्माचा अर्थ असेल तर निश्चितच तो आपल्या जीवनाचा भाग आहे. समाज बांधणीचा धर्म हा अविभाज्य घटक आहे, पण धर्माला जर आपण चार भिंतींमध्ये बंद करून दगडाला शेंदूर लावून, दगडालाच देव मानून, भक्ती करून आपण त्या कर्मकांडालाच जर धर्म मानत असू, तर प्रश्न वेगळा आहे. तो ज्याच्या त्याच्या श्रद्धेचा आणि निष्ठेचा प्रश्न आहे. जर धर्म म्हणजे जीवन जगण्याची एक पद्धत, जीवन जगण्यासाठी असणारे मूल्य, हा धर्माचा अर्थ असेल, तर तो आपल्या जीवनाचा अविभाज्य घटक असल्यामुळे समाज बांधणीत धर्माचा निश्चित फायदा होईल.

प्रश्न - प्रचलित शिक्षणात समाज बांधणीसाठी लागणारी नीतितत्त्वे रुजवणे अपेक्षित आहे काय? शिक्षणाची सोय निर्माण करणारे, इमारती उभ्या करतात आणि अनेक उपक्रमही राबवतात. त्यांनी नीती तत्त्वाबद्दल काही विचार केला आहे का? मला नाही वाटत, त्यांनी या सर्व नीतितत्त्वांचा बारीकसारीक विचार केला आहे. देश म्हणून आपले अस्तित्व, देश म्हणून आपली असलेली भूमिका एवढा खंडप्राय देश असल्यामुळे, आणि एवढा पुरातन देश असल्यामुळे आपणास जवळपास विसरल्यासारखे झाले आहे. जर आपण हिंदू धर्माला प्राधान्य देत असाल, तर हा एवढा विशाल आहे की, त्याचा प्रारंभ कोणी केला? अगदी येथून सुरुवात होते आणि त्याचा प्रवर्तक कोण? निश्चित अधिकाराने, एक नाही तर चार-पाच नावे आपल्याला सांगावी लागतात!

आपण असे म्हणत असाल की, यामध्ये आपल्या शिक्षणपद्धतीत नीतितत्त्वे असायला पाहिजे, त्याबद्दल थोडेही दुमत असण्याचे कारण नाही. कारण ही आपली संस्कृती आहे.

आपण माणसाला सुप्रीम मानलेले नाही, माणूस हा सर्वेसर्वा नाही आणि बाकीच्या निसर्गामध्ये असणाऱ्या सगळ्या गोष्टी त्याच्या उपयोगासाठी सुखसोयीसाठीच आहे असे आपण मानत नाही. धर्मांमध्ये किंवा संस्कृतींमध्ये मानले गेलेले नाही. आपल्या पंच महाभूतांना आपण ईश्वर म्हणून मानतो आणि त्यांचा आदर करतो, त्यांना देव संबोधून त्यांची प्रार्थना करतो. या संदर्भात प्रत्येकाची मने श्रद्धेतून तयार झालेली आहेत.

सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे सद्सद्विवेकबुद्धीचा प्रकाशमान भाग पहा, नेतृत्वातही किती फरक पडला आहे. मित्रांनो, अगदी स्पष्टच सागायचे तर स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे देशनिष्ठ आचरण, लालबहादूर शास्त्रींची पारदर्शक देशसेवा आणि इतर राजकारणी मात्र कसे? असे जेव्हा आपल्या मनात येते, त्यावेळी इतिहास आपल्या मदतीला येतो.

इतिहासाचे पान देशाच्या पुनर्बांधणीसाठी दीपस्तंभासारखे असते. लोकसंख्येचा स्फोट होत असताना, समाज सुस्थितीत ठेवण्यासाठी शासन अपुरे पडत असताना, शिक्षण क्षेत्रात चालकांना देण्याच्या घेण्यासाठी शासनाचा विरोध का असावा? देण्यासाठी कुठे शासन विरोध करीत आहे? आता मला आपण हा प्रश्न विचारत आहात. मला असे वाटते की, दारुबंदी करणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे, असे दारुबंदी खात्याने ठरवलेले आहे, तरी दारू प्यायचे लायसन्स देण्याचे काम शासनच करीत असे.

सरकारच्या प्रत्येक गोष्टीमध्ये एकवाक्यता असली पाहिजे असा चुकीचा आग्रह धरता तरी कशाला? ‘सरकार ही नीतिमूल्यांवर अधिष्ठित अशी संस्था आहे’ असे गृहीत धरण्याचे कारण तरी कुठे राहिले आहे? १५ टक्क्यांमध्ये तुम्हाला जे काही काळे गोरे करायचे असेल ते करा. कारण कोटाच तेवढा सोडला आहे. असे सर्वत्र आहे. एन.आर.आय. कडून उच्च शिक्षणासाठी एवढेच प्रावीण्य त्यांनी ठेवले आहे आणि त्यांनी हे स्वीकृतच केले आहे की, आपण ते करा, अनुदान घ्या, परंतु निदान किमान पंधरा टक्क्यांमध्येच ते करा.

बाकीचे ते गुणवत्ता यादी प्रमाणे चालू द्या. आता त्यात आपण, असल्याप्रकारे अनुदान घेणारे लोक फाटे फोडतात. म्हणजे फॅसिलिटीज प्रोव्हाईड करत नाही. चुकीचे खोटे निकाल देतात. दुसऱ्यांना त्यामुळे त्रास होतो, तेव्हा ही सामान्य समस्या झाली आहे. आता शासनाने आपल्याला दार उघडे करून टाकले आहे. ‘शासन ही आपली नीतिमूल्ये सांभाळणारी संस्था आहे, किंवा जनतेवर नैतिक अधिष्ठान असलेली संस्था,’ असल्या प्रकारचा शासनाचा कोणताही आग्रह आहे, असे मला वाटत नाही की, शिक्षणाचे व्यापारीकरण हा स्वीकारलेला

नमुना आहे आणि ते चुकीचे आहे की, बरोबर आहे, त्याबद्दल त्यावर आपले मत काय आहे? असे मी म्हटले आहे. विरोध का, असावा त्यांचा विरोधच नाही. त्यामुळे विरोध का असावा? याचा मला काही अर्थ लागत नाही.

भारतीय घटना, भारतीय लोकशाही जनतेने मान्य केलेली आहे. घटनेचे कलम ११, १४, १९, आणि २१ अन्वये आमदार-खासदारांच्या अधिकारांना मान्यता दिली आहे. न्यायाधीश आणि भारतीय घटना नुसार न्यायप्रदान करतात. यात बदल करावयाचा असेल, तर सज्जनशक्तीने स्वातंत्र्यानंतर चळवळ का केली नाही? हाच प्रश्न मी आपल्याला विचारतो आहे. का केली नाही? निदान आता तरी चळवळ करा! आपण करणार असाल, तर तिथे जे काही लिहिलेले आहे, त्याचा पाठपुरावा करायला मी आपल्याबरोबर आहे. एवढे मी आपल्याला कृतिशील आश्वासन देऊ इच्छितो. चळवळ का केली नाही, हे मात्र आपण शोधून काढा.

प्रश्न - भारताचे राष्ट्रगीत हे भारतीयांना उद्देशून तयार केले आहे, असे आपणास वाटते का? ते बदलावे काय?

भाऊ - जर भारताचे राष्ट्रगीत बदलवून यापेक्षा चांगले राष्ट्रगीत पुढे येत असेल तर त्याबद्दल विचार करू. पण नुसता हाच वाद चालू ठेवायचा का? दुसरे तुमच्याकडे तयार आहे का? आधी दुसरे कोणते तरी पुढे ठेवा! दोघांच्या तुलनेत काय करायचे, ते बघू, पुष्कळ महत्त्वाच्या आणि चांगल्या गोष्टी करण्यासारख्या आहे आणि सर्वाना पोट भरायची काही तरी व्यवस्था होईल. चांगले राहायला, प्यायला स्वच्छ पाणी, पुरेसे पाणी मिळेल, एवढे तर बघा. त्यानंतर या मोठमोठ्या विषयांना आपण हात घालू. हा विषय महत्त्वाचा आहे, पण लोकांच्या मूलभूत गरजेइतका हा विषय महत्त्वाचा नाही त्यामुळे हा विषय चर्चेत तरी का घेत रहावा?

प्रश्न - मोठ्या शहरातील सुशिक्षितांच्या पाश्चात्यपद्धतीने जगणारा आणि अशिक्षितांच्या सनातनी समाज यांची पुनर्बांधणी केली, तर कोणत्या प्रकारचा समाज होईल, असे आपल्याला वाटते?

भाऊ - मला असे वाटते की, एक हायब्रीड समाज तयार होईल. हायब्रीड समाज म्हणजे असे होईल की, पाश्चात्य संस्कृतीचे लोक आपल्याकडे येत आहेत, म्हणजे थोडक्यात राहणीमानामध्ये, खाण्यापिण्यामध्ये, विचारपद्धतीमध्ये ते आपल्याकडे बघत आहेत.

जसे जवाहरलाल नेहरूंच्या काळामध्ये एक नैतिकता जर कुठे पाहिली असेल किंवा पाहिजे असेल, तर ते त्यांच्याकडे बघत असत. पंचशील तत्त्वे प्रस्तुत झाली, त्यावेळी एक विशीष्ट परिस्थिती होती आणि ज्यावेळी अमेरिकेचे राष्ट्रपती बिल-क्लिंटन येथे आले, त्यावेळी त्यांनी एक मार्मिक असे उद्गार काढले I can not emagine my grandchildren to be in this world without the company of Indian children. ‘भारत या देशाच्या पुढच्या पिढीला सोडून माझी पिढी आरामाने किंवा आनंदाने जगू शकेल या गोष्टीवर माझा विश्वास नाही,’ असे तो माणूस टॉप टु बॉटम अमेरिकेन असलेला माणूस इथे बोलून गेला. त्याचा अर्थ हाच आहे की, जे नैतिक अधिष्ठान तुमच्याजवळ पिढ्या-न-पिढ्या आलेले आहे, त्या अधिष्ठानाला जपण्यासाठी जे काही तुम्हाला जमेल ते आपण केले पाहिजे. आपण जास्त वेगाने त्यांच्याकडे धावत आहोत ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्याला कोठे रोकता येईल का? आपण प्रत्येकाने आता हे ठरवायचे आहे.

टी. व्ही. प्रत्येकाच्या घरात आहे. त्यातले कार्यक्रम कोणते बघायचे? हे आमच्या हातात आहे. आपल्या मुलाने, आपल्या नातवाने कोणते कार्यक्रम बघायचे? हे आपण आम्ही ठरवायचे. त्याशिवाय त्या नातवांची अभिरुची कशी विकसित व्हावी? आपण विचार करा. आपल्याजवळ वेळ असेल, तर ते तसे ठरू शकेल. मी माझ्या घराबद्दल हे तुम्हाला खात्रीने छातीवर हात ठेवून सांगू शकतो. माझी सहा नातवंडे आहेत, पण त्या सहा नातवंडांपैकी कोणालाही टीव्हीमधील धार्मिकतेच्या ज्या मालिका चालतात, त्या सोडून इतर कार्यक्रम बघण्यामध्ये रस नाही. दुसरा रस, म्हणजे कार्टून बघण्यामध्ये! त्यांना चार तास ठरवून दिलेले आहे; आठवड्यामध्ये त्यांनी चार तास टीव्ही, बघावा.

इतर कार्यक्रम पाहण्यासंदर्भात पूर्णपणे स्वातंत्र्य आहे, पण आम्ही एक लॉगबुक ठेवतो की, ते काय बघत आहेत. परंतु कोठेही असे आठवले नाही की, ते अनिष्ट असे काही बघत आहेत. कारण आमच्या घरातील इतर कोणी तसे बघत नाही. घरात स्वतः आपण तसे बघत असाल, तर ते बघणार! त्यात वाद तरी कसा घालणार? तेव्हा त्या टीव्ही. ला किंवा त्या पाश्चात्य संस्कृतीला दोष देऊन त्याचा काही उपयोग होणार आहे का?

आपण स्वतःकडे बघा. स्वतः आदर्श म्हणून वागा आणि आपण तो जर ठेवला तर मला वाटते की, आपल्याला भीती वाटण्याचे कारण नाही! थोडसे हायब्रीड झाले, तरी काही हरकत नाही, कारण निसर्गाचा नियम स्टेटस्को मॅटन करण्याचा नाही. निसर्ग हा स्वतःसुद्धा बदलत असतो आणि परिवर्तन ही नैसर्गिक क्रिया आहे, त्यामुळे आपण कितीही

प्रयत्न केला तरी थांबणार नाही. आपण तो प्रयत्न करणे गरजेचे आहे असे मला वाटत नाही.

प्रश्न - कारखानदारीत विविध संघटना आहेत, या संबंधात शासन, कामगार कायद्यात आज जो बदल करू पाहत आहे तो योग्य आहे का? जुन्या कामगारांच्या नंतर रूजू होणारा जो कामगार आहे, त्याला जर आपण सशक्त बनवणार नसू, त्याला जर आपण कौशल्य देणार नसू, त्याला जर फक्त सुरक्षा देणार असाल तर काय होऊ शकते?

भाऊ - मित्रांनो, हा एक चांगला प्रश्न आहे. सिक्युरिटी, सेफ्टी या दोन गोष्टी अशा आहेत की, त्या जिथे सुरू झाल्या तेथे आत्म्याचा न्हास सुरू झाला असे समजा.

जिथे तुम्हाला वाटत असेल की, मी आता इथे सुरक्षित आहे मला इथून कोणी काढू शकणार नाही. मी कसाही वागलो तरी चालण्यासारखे आहे. मी काहीही नाही केले तरी चालण्यासारखे आहे. तिथे तुमच्या आत्म्याचा न्हास सुरू होतो. तेव्हा तो कामगार असो मग तो इंडस्ट्रियल असो, शिक्षक असो प्राध्यापक असो, शासन असो, किंवा नागरिक असो, कुणीही असो! कोणालाही वाजवीपेक्षा जास्त सुरक्षितता, गोपनीयता उपलब्ध करून देण्यात अर्थ नाही.

आपण संधी उपलब्ध करून द्यायला पाहिजे, सुरक्षितता नाही! संधी उपलब्ध करून द्या. संधी उपलब्ध करून देणे हे पुरुषार्थाचे काम आहे. गोपनीयता आणि सुरक्षितता निर्माण करून देणे म्हणजे ‘परावलंबी’ जीवन जगण्याची शिकवण देण्यासारखे आहे. हा क्वॉलिटीटिव्ह बदल आपल्या मनामध्ये, आपल्या विचारामध्ये करून घेणे, आजच्या समाज व्यवस्थेला धरून आहे. तेव्हा जे काही घडते आहे, त्याला सामोरे कसे जावे आणि कमीत कमी सिक्युरिटी, कमीत कमी सेफ्टी. कोणत्याही क्लासला मी असे म्हणत नाही की, त्यालाच नको. मलाही नको. कोणालाच नको आणि तसे जर असेल, तर आपल्यापैकी सगळेच लोक हे रिस्क घेणारे होतील! आपला सगळा समाज हा धोका पत्करणारा समाज ठरेल. त्यामुळे आपली आर्थिक प्रगती होईल.

सेफ डिपॉझिटमध्ये किंवा फिक्स डिपॉझिटमध्ये पैसे ठेवून आम्ही आळशीपणाने कुंभकर्णासारखे लोळत पडणार आणि इतरांनी मात्र आपण ठेवलेले पैसे वापरावे. मित्रांनो, ज्याचे पैसे वापरले जात नाहीत त्याला सरकार जबाबदार आहे. त्याने ते कसे वापरावेत? वापरावे? याचा आपण विचार करू नका. सगळे सरकारने करायचे असे ठरले तर, आपले जन्मापासून मरणापर्यंतचे सगळे अधिकार सरकारला जातातच. मग आपण ते करत आहात

ते योग्यच आहे. आपण जे उरवलेले आहे आपल्या घरामधला कचरा आपण बाहेर काढून ठेवतो पायरीच्याजवळ आणि संध्याकाळी चर्चेला बसतो की, ‘अरे तीन दिवस झाले तो कचरा इथेच पडून आहे!’ महानगरपालिकेची घंटागाडी अजून आलेली नाही.

मित्रांनो, अशा प्रकारच्या विचारसरणीत, काहीच अर्थ नाही. मंजूर आहे की, महानगरपालिकेने ते काम केले पाहिजे. आपले काम आपण करत आहोत का? हा विषय आहे. पहिली गोष्ट ही, आपण कचरा हा कचऱ्याच्या त्या टोपलीत टाकला पाहिजे. तो टाकत नाही! आपलेच काम आपणच जर करणार नसू आणि आपल्याला सिक्युरिटी मात्र मिळाली पाहिजे, असे विचार आपले असतील तर ते मुळीच जमण्यासारखे नाही, आणि ते चालण्यासारखेही नाही.

प्रश्न- लोकशाही पद्धती आपण स्वीकारली आहे. राजकारण आणि राजनीती भ्रष्ट झालेली आहे. लोकशाहीत राजकारण वगळून पर्यायी व्यवस्था आहे. पर्यायी व्यवस्था काय? तसेच राजकीय माध्यमातून लोकशाही चालवायची असेल, तर राजकारण राजनीती छुपी करण्याचे उपाय कोणते? राजकारण आणि राजनीती भ्रष्ट झालेली असताना लोकशाहीत राजकारण वगळून काही पर्यायी व्यवस्था राबवता येईल का?

भाऊ - नाही, मला असे म्हणायचे नाही. मी कोठेही असे सूचवलेले नाही की, आपण राजनीती काढून लोकशाही करा. चर्चिलने म्हटले आहे बघा की Democracy is not the best form of the government but, it is the best form till such time we find another. जोपर्यंत आपल्याजवळ दुसरी पद्धत नाही, तोपर्यंत डेमॉक्रासी ही चांगली पद्धत आहे हे आपण मानलेच पाहिजे. त्याशिवाय इलाज नाही, परंतु त्याला काही मर्यादा पाहिजे. घराघरामध्ये राजकारण आहे. नवरा एका पार्टीचा, बायको दुसऱ्या पार्टीची, एक भाऊ या पक्षात, दुसरा भाऊ त्या पक्षात! घराघरामध्ये राजकारण, गल्ली-गल्लीमध्ये राजकारण, कम्युनिटीमध्ये राजकारण, शहरा- शहरामध्ये राजकारण, अरे राजकारणच! बाकी इतर काहीच नाही.

मित्रांनो, पोट राजकारणाने भरते काय? जेथे दारिद्र्य जास्त आहे, तिथेच राजकारणाची चर्चा जास्त आहे. जिथे सुबत्ता आहे; तिथे राजकारणावर चर्चा करण्यात वेळेचा अपव्यय करीत नाहीत. अमेरिकेमध्ये कोणीही राजकारणाची चर्चा करत नाही. आपल्यासाठी तर राजकारण हा पार्टटाईम विषय आहे. आपण मला आता सांगितले, तर मी पाच तास-दहा तास राजकारणाबद्दल बोलेल. आपण सुद्धा स्वतः कॅपेबल आहात. वीस ताससुद्धा बोलू

शकाल. हे आपणच करतो, इतर विकसित देश असे करत नाहीत! त्याचे कारण असे की, आपण अवास्तव महत्त्व राजकारणाला दिले आहे.

मित्रांनो, मी पुस्तकात असे सूचवले आहे की, राजकारण आणि पक्षकारण हे आपण असेंब्ली आणि विधानसभा आणि लोकसभा यापर्यंतच सीमित ठेवा.

लोकराज्य आहे. समजा म्युन्सिपाल्टी असो किंवा जिल्हा-परिषद असो की, तालुक्याची कमिटी असो किंवा ग्राम-पंचायत असो, यामध्ये आपण राजकारण आणू नका. कोणत्याही पक्षाच्या बेसिसवर त्यांच्या निवडणूका लढू नका आणि मी असे सूचवेल की, १०० टक्के आपल्या ग्राम-पंचायतीचे काम स्त्रियांकडे द्यावे. सर्व विषयांना बँड करून टाका की, नकोच. घर चालवू शकतो, तो गाव चालवू शकतो! तेवढेच काम आहे. प्रवासाची बाहेरची कामे आपण करा! मुंबईला जायचे काम, दिल्लीला जायचे काम आपण करा.

ग्राम पंचायत, शहर त्या तुमच्यापेक्षा चांगल्या रीतीने सांभाळू शकतात. कितीतरी पटीने चांगले सांभाळू शकतात, त्यांच्यातल्या कोणत्या उणिवा आपण दाखवू शकता? अहो, मूळ तुमचा जन्म त्यांच्यामुळे झालेला आहे! असे असताना, स्त्रीशक्तीचा उपयोग आपण का करून घेत नाही? सगळेजण म्हणतात ३० टक्के आरक्षण व्हायला पाहिजे. पण काय? स्त्रिया नाही म्हणत आहे का? पार्लमेंटमध्ये बीलच पास होत नाही. पास करायचे की, नाही हाही शंकेचा प्रश्न आहे. ज्यांनी आधी सांगितले की, आम्हाला पास करायचे आहे, ते आता सांगतात की, आम्हाला नाही करायचे, कारण त्याचे श्रेय दुसऱ्यांना जाईल. श्रेय कोणाला जाणार आहे हा काही विषय आहे काय? जर तो चांगला विषय असेल, तर करून मोकळा हो! नाहीच होणार, असे म्हणा. मला असे म्हणायचे आहे की, राजकारणाला एक मर्यादा ठेवा. तिथे त्याला थांबवा. त्याचे पुढचे जे काही कारण असेल, ते आपल्या ॲक्चुअल ग्राऊंड लेव्हलला, ज्या रियालिटीज असतील त्याच्या बेसिसवर चालू द्या.

प्रश्न - ‘मी आणि माझे कुटुंब’ ह्यांच्यात गुरफटणाऱ्या पांढरपेशा वर्गामुळे देश आणि समाज अधोगतीला जात नाही का?

भाऊ - मित्रांनो, अगदी शंभर टक्के जरी हे खरे असले, तरी एक गोष्ट लक्षात घ्या की, ज्याला देशाचे भले करायचे आहे, त्याने आपल्या घराचे भले करावे. जो स्वतःचे भले करू शकणार नाही, स्वतःच्या भावाचे भले करू शकणार नाही किंवा त्याच्या कुटुंबाचे, शेजाऱ्यांचे भले करू शकणार नाही. स्वतःच्या पेटेमध्ये काम करू शकणार नाही. तो माणूस भविष्यात समाजासाठी फार मोठे काम करू शकेल, तर त्याला भगवान श्रीकृष्णच म्हणावे

लागेल! पण ते सर्वज्ञ होते. त्यांमध्ये सर्व स्वाहा झालेले होते, असा हा माणूस जर असला तर विषय जरा वेगळा आहे, पण तो स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनामध्ये यशस्वी होणे किंवा यश गाठणे हे तेवढेच कठीण आहे आणि प्रत्येक माणसाने जर प्रामाणिकपणे यश संपादन करण्याचा प्रयत्न केला, तर देशाला त्यामुळे फार मोठी मदत केली असे होणार आहे.

मला असे वाटते की, देश आणि समाज अधोगतीला जात आहे, त्याचे कारण फक्त आपण इथे गुरफटून राहायला नको. उलट सुलट चर्चा करत बसण्यातही काहीच अर्थ नसतो. आपल्या समाजामध्ये सांगितल्याप्रमाणे आपण त्याच्या पुढचा पल्ला गाठला पाहिजे. आपण जर तिथेच थांबत असु तर एका दोघांकडून स्फूर्ती घेऊन आपण ते करून बघावे. ते करण्यासारखे आहे आणि होण्यासारखे आहे, त्याबद्दल असू नये.

माणसाने माणसाला कसे जाणून घेतले पाहिजे? कर्तव्य आणि ज्ञान या दोन मूल्यांनी! कर्तव्याने केव्हा? ज्ञान आधी झाले पाहिजे ना! समजले तर पाहिजे. समजल्याशिवाय कसे जमेल? प्रत्येक गोष्टीची सुरुवात हा मूळ विचार आहे. विचारानंतर आचार. त्या दरम्यान सवय आहे. सवयीनंतर चारित्र्य आहे आणि चारित्र्यानंतर आपली कर्मगती कशी आहे, यावरही खूप काही अवलंबून आहे, तेव्हा पहिली गोष्ट विचार आहे किंवा जर ज्ञान असेल, तरच आपण ते सर्व काही सांभाळू शकू!

प्रश्न - धर्माचे काम रस्त्यावर आल्याने समाज जास्त बिघडत असेल, हे खरे असेल तर त्यावर उपाय काय ? जाती धर्माच्या कारणाने हत्याकांड होत आहे, त्याला प्रतिबंध कसा घालता येईल?

भाऊ - धर्माच्या कल्पना आपल्या घराच्या बाहेर मांडण्याची गरज आहे, असे मला वाटत नाही. धर्म ही जगण्याची रीत आहे, धर्म जर इतर कोणी आपल्यावर घाला घालीत असेल, तर त्याला थांबविण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यापर्यंत आपण बाहेर बोलायला हरकत नाही. परंतु जुलमाने कोणाला तरी धर्मांतर करायला लावणे हे तेवढेच पाप आहे. धर्म ही प्रत्येकाने जगण्याची पद्धत आहे.

जीवनामध्ये कसे वागायचे? हे ठरवण्याची पद्धत आहे. त्याबद्दल प्रत्येकाने खूप अभिमान ठेवावा. खूप आदर ठेवावा आणि त्याप्रमाणे त्याने वागण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु तो दुसऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न, हा अंध असा प्रयत्न आहे! तो तसा कोणी करू नये असे मला वाटते.

प्रश्न - आजच्या विद्यार्थ्यांवर शिक्षकांपेक्षा पाश्चात्यांचा प्रभाव वाढत आहे, यावर मर्यादा घालणे भविष्यात शक्य होईल काय?

भाऊ - मला असे वाटते की, हे घडणार आहे. पण पाश्चात्य लोकच भारतीयांकडे येणार आहेत. भारताची जी जुनी शिक्षणपद्धती आहे, जी विचार करण्याची वेगळी पद्धत आहे, जे काही आदेश आहेत, ज्या काही परंपरा आहेत, आपण ज्या पद्धतीने विचार करून जीवन जगता, त्या पद्धतीकडे पाश्चात्य लोक येत आहेत. तेव्हा आपण फार झपाटयाने त्यांचेकडे नाही गेलात, तर ते जमण्यासारखे आहे.

प्रश्न - भौतिक सुखाच्या मागे लागल्याने माणूस निराश होतो. दुबळ्या मनोवृत्तितूनही काही माणसे अधिक दैववादी झाले आहेत. या संबंधित व्यक्तीला येणारी ‘अनुभूती’ ही भिन्न भिन्न का असते?

भाऊ - प्रत्येक माणूस हा भिन्न-भिन्न असतो त्याला येणारी ‘अनुभूती’ अवश्य भिन्न-भिन्न असणार! ईश्वराने एकसारखे मॉडेल तयार केलेले नाही. प्रत्येक माणूस हा या जगामध्ये नवीन मॉडेल आहे, यालाही अपवाद असणार, पण प्रत्येक माणूस न्यू मॉडेल आहे आणि जर प्रत्येक माणूस न्यू मॉडेल असेल, त्यात जो काही युसलेस असेल, तशा पद्धतीने तो विचार करणार. तेव्हा ही भिन्नता राहिलच! तशी जर भिन्नता मुळातच असेल तर त्याची अनुभूतीसुद्धा वेगळी असेल. जास्तीत जास्त रिटेल प्राईस वस्तूवर छापल्याने खऱ्या अर्थाने समाज लुटला जातो. व्यापारी श्रीमंत होत आहेत. मॅनुफ्रेक्चर जेमतेम श्रीमंत होतो. मॅन्युफ्रेक्चरिंग कॉस्ट विक्रीची किंमत खूपच तफावत आहे तर किंमतच लिहिली नाही, तर अव्याच्या-सव्या किंमत लावतात म्हणून सरकारने किंमत लिहिण्याचा आग्रह धरला आहे.

आता त्याचा उपयोग किंवा दुरुपयोग संबंधित लोक करून घेत आहेत, ही कहाणी एक कुलूप बनवणारा आणि दुसरा चावी बनवणारा अशी आहे. कुलूप तयार करणाऱ्याचा कारखाना खूप जोरात चालत होता. तो नवीन-नवीन मॉडेल प्रत्येक वेळी बाजारात आणत होता आणि चाव्या बनवणारासुद्धा तेवढाच तरबेज होता की, प्रत्येकवेळी नवीन कुलूप आले की, तो नवीन चावी धाडत होता. तेव्हा शासन आणि जनता यांच्यामध्ये ज्यावेळी अशी परस्परामध्ये ही स्पर्धा लागते, त्यावेळी समाजाची अधोगती हा त्याचा नेट रिझल्ट आहे.

तुमच्या माझ्या नैतिकतेला इन्शुरन्स नाही. त्यांचा विमा काढता येत नाही. समाजाने प्रत्येक गोष्ट शासनावर टाकली तर हे असेच घडणार आहे. आपण सतर्क असाल तर

योग्य माल योग्य किंमतीमध्ये घेण्याची जबाबदारी आपली आहे. प्रत्येक गोष्ट आपल्याला शासनाने ठरवून दिली पाहिजे आपण स्वतः याला काहीतरी सीमा घालून घ्या. आपल्याला स्वतःला ते बरे राहिल. बाकी मॅन्युफ्रेक्चरर आणि यांचे नफे कमी आहेत आणि रिटेलर आणि ट्रेडर्सचे नफे जास्त आहेत. ही जरी वस्तुस्थिती असली, तरी त्यावर हा मार्ग नाही.

प्रश्न - समान नागरी कायद्याबद्दल आपले मत काय?

भाऊ - आपण सगळे नागरिक आहोत. सगळ्यांना जर एकच कायदा असू शकला तर यापेक्षा जास्त आनंदाची किंवा सुखसोयीची काय बाब असू शकते? आणि का वेगळे असावेत कायदे? तरी धर्म वेगळे असू शकतात. निष्ठा वेगळी असू शकते, पण निदान कायदे तरी कशासाठी वेगळे असू शकतात. मला अजूनही लक्षात आले नाही. परंतु समान कायदा येत असला, तर हा देश बळकट होण्यास मदत होईल, अशी माझी प्रामाणिक भूमिका आहे, त्यामध्ये कोणत्याही पक्षाचा किंवा कोणत्याही धर्माचा कुठेही वास नाही.

प्रश्न - शासनाने सर्व क्षेत्रात खाजगीकरणाने धोरण अवलंबले आहे, त्यामुळे समाज विघटन होणार नाही काय?

भाऊ - खाजगीकरणाने धोरणामुळे समाज विघटन होईल. आत्तापर्यंत शासकीय धोरणामुळे समाज रसातळाला गेलेला आहे आणि शासनही. रसातळाला शासनाजवळ आज पगार करायला पैसे नाहीत. शंभर रुपये वसूल करायला शासन ७६ रुपये खर्च करते. राहिलेल्या चोवीस रुपयांमध्ये डिस्काऊंट आणि भ्रष्टाचार. तसेच भ्रष्टाचार वजा-जाता जी प्रगती होत असेल, ती आता होत आहे त्याला आपण साक्षी आहोत. अशा परिस्थितीमध्ये आपण खाजगीकरण करणार नसाल, तर आणखी सरकारीकरण करणार आहात का? १०० रुपयांतील ७६ रुपये किंवा ८० रुपये आस्थापनेवर खर्च होतो आहे आणि याला आपण कोणता वाद म्हणतात? समाजवाद म्हणतात की साम्यवाद म्हणतात?

नीतिवादी म्हणतात की? शासनवाद म्हणतात? तुम्हाला यासाठी पर्याय शोधायचा आहे का? खाजगीकरण या शब्दाचा आपण जो बागुलबुवा करून घेतो कशासाठी घेतो? खाजगी म्हणजे कोण? खाजगी तुमच्या आमच्यापैकी काही लोक. तेच समाजाशी बांधील नसतील, तेच जर समाजाला लुटणार असतील, तर तुम्हाला असे का वाटते की, तशाच लोकांनी निर्माण झालेले जे शासन आहे, ते तुमचे बरे करू शकेल? शासनाची ही भूमिका असेल का? शासनाने व्यापारी व्हावे का? आणि कारखानदार व्हावे का? शासनाने हेअर कटिंग सलून आणि पानपट्टीची दुकाने उघडावी का?

शासनाने दारूची दुकाने उघडावीत का? शासनाने काय करू नये आणि काय करावे? जर आपले असे मत असेल की, शासनाने सगळे करावे, तर मग त्यात हेही आले आणि त्याचा अनुभव गेली ५४ वर्षे आपण घेतला आहे ना. फार काही बरे झाले नाही. अहो निदान खाजगी माणसानी काही चूक झाली, तर आपण धावून शासनाकडे तक्रार तरी कराल. शासनाने चूक केल्यानंतर आपण कुठे जाणार? कोर्टात जाणार? त्याचा निर्णय कधी येणार? तीस वर्षांनंतर येणार! त्याचा काय उपयोग होणार? कोणाला जाऊन सांगणार? अशी गंभीर परिस्थिती आहे. तेव्हा खाजगीकरणाने काही भाग, आपण परीक्षण केले किंवा त्यात समाजाने जागरूक अशी एक भूमिका बजावली, तर खाजगीकरणाशिवाय मला दुसरा पर्याय दिसत नाही. शासनाची भूमिका काही सीमित क्षेत्रांमध्ये आपण बांधून टाकली पाहिजे. त्या पलीकडे शासन नको.

प्रश्न – नीतिमूल्यांव्यतिरिक्त ढासळलेल्या शिक्षणपद्धतीला उंचावण्यासाठी आज काय करणे गरजेचे आहे? शैक्षणिक दर्जाच्या दृष्टीने काय प्रयत्न आहेत.?

भाऊ - मित्रांनो, पहिली गोष्ट आपल्याला ही सांगावीशी वाटते की, सर्वांना आधी आपण साक्षर करू. आता आपला साक्षरतेचा दर सत्तर बहात्तर टक्क्यांपर्यंत पोहचला आहे, परंतु साक्षर होणे एक बाब आहे, शिक्षित होणे ही, दुसरी बाब आहे. संस्कारित होणे ही तर आणखी तिसरी बाब आहे आणि सुसंस्कारित होणे ही चौथी आहे. पुष्कळ कामे पाहतो आपण. पहिली गोष्ट सगळ्यांना साक्षर होऊ द्या. सगळ्यांना साक्षर होऊ देणे, हे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच आताच्या पद्धतीमध्ये काय काय सुधारणा घडवून आणता येतील ते महत्त्वाचे नाही का?

खालच्या टप्प्याचे लोक कसे जगतात, त्याची संवेदना तुम्हाला मला नसेल, त्याची जाणीव तुम्हाला मला नसेल, तर जास्त काळ असे आपण निवान्त बसून लेक्चर देऊ शकणार नाही किंवा ऐकूही शकणार नाही. महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की, शिक्षण सगळ्यांपर्यंत पोहोचले पाहिजे. लोकशाही जिवंत ठेवायची असेल, तर ते अत्यंत आवश्यक आहे! आता असलेल्या शिक्षणपद्धतीला चांगल्या स्थितीत आणून किती सुधारणा करता येईल, हा भाग वेगळा आहे. तो स्वतंत्र लेक्चरचा किंवा स्वतंत्र चर्चेचा विषय आहे. तो एवढ्या लहानशा भागात संपवता येणार नाही.

मला असे वाटते की, शिक्षणाचे मूलभूत महत्त्व एवढे जास्त आहे की, त्यावर आपल्या सगळ्यांचे जीवनमान आणि पुढच्या जीवनाची शांती अवलंबून आहे, आपल्याला अनेकदा

असे वाटत असते की, आपल्या शिक्षणपद्धतीमध्ये खूप दोष असतीलही, पण मित्रांनो पाश्चात्यांच्या दृष्टीने पाहिले तर हे नक्कीच लक्षात येईल, की आपली शिक्षणपद्धती त्यामानाने फार चांगली आहे म्हणून आपले भारतीय जे तिकडे गेलेले सर्व लोक अगदी खूप गडगंज पैसे कमावतात आणि त्यांच्यापेक्षा कितीतरी पटीने पुढे आहेत. पाढे पाठ असणारी ही पिढी, त्या कॅलक्युलेटर वापरणाऱ्यांच्या निश्चित पुढे आहे! त्यांना कॅलक्युलेटर लागते. दोन आणि दोन म्हणजे चार असे त्यांना करावे लागते! कारण त्यांना येतच नाही. तेव्हा आपल्या शिक्षणपद्धतीबद्दल कितीही न्यूनगंड आपण जरी बाळगून असलो, तरी मला असे वाटते की, जी शिक्षणपद्धती आज आपण राबवत आहोत ती चांगली आहोत, योग्य आहे. ती पूर्णपणे निर्दोष आहे का? त्यात काय सुधारणा कराव्यात? कशा कराव्यात? हा स्वतंत्र विषय असल्यामुळे मी आता, त्या विषयावर निश्चितच सविस्तर चर्चा करणार नाही.

मित्रांनो, बराच वेळ चाललेल्या आपल्या सुसंवादाला आता विराम देऊ या. संयोजकांनी आपणा सर्वांशी चर्चा करण्याची जी संधी उपलब्ध करून दिली, त्या बद्दल मी आभारी आहे. धन्यवाद.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!